

Van polarisatie tot informatiebombardement

Expertmeeting Haarlemmermeer 12 juni 2018

Mijn naam is Mark Leegsma. Filosoof, psycholoog, hoofdredacteur van het online tijdschrift *iFilosofie* en schrijver van het interviewboek *Extreem in de klas*, over polarisatie en radicalisering in het middelbaar en beroepsonderwijs. Ik wil allereerst de gemeente Haarlemmermeer, met name Bahia el Maimouni en Vera Foekema, complimenteren voor het organiseren van deze expertmeeting en bedanken voor het feit dat ze mij hebben gevraagd te komen spreken.

Ik heb begrepen dat de gemeente hiermee tegemoet wil komen aan een vraag die u, schooldirecteuren, heeft, namelijk wat u aan polarisatie in het middelbaar en beroepsonderwijs zou kunnen of zelfs moeten doen. Met die vraag wil ik de komende drie kwartier drie dingen doen. Om te beginnen wil ik u een model bieden van drie elementen die in elk perspectief op polarisatie een rol spelen of zouden moeten spelen. Zo wil ik u de criteria verschaffen waarmee u door de bomen het bos kunt gaan zien en een weloverwogen keuze kunt maken uit de catalogus van perspectieven en methodieken die op het moment in omloop zijn. Daar zullen pakweg de eerste tien minuten van mijn praatje over gaan. Vervolgens wil ik met u aan de hand van dat model een drietal voorbeelden uit mijn boek bespreken, waar ik ook een minuut of tien voor uit wil trekken. Daarna ga ik het over een andere boeg gooien door de vraag die ons vandaag bij elkaar heeft gebracht zelf in vraag stellen. We gaan er namelijk voetstoots van uit dat polarisatie (in het onderwijs) een probleem is, wat meteen leidt tot de praktische imperatief om daar iets aan te doen. Maar ik vraag me af wat polarisatie eigenlijk zo problematisch maakt. En, nog iets anders gesteld, waarom we polarisatie als een probleem ervaren. Wat ik dus in het derde deel van mijn praatje wil doen is de vragen die als 't ware in de praktische vraag verpakt zitten uitpakken. En op die manier wil ik laten zien dat polarisatie qua probleem rust op een ander probleem, namelijk wat ik het 'informatiebombardement' wil noemen. Daar zal ik wederom zo'n tien minuten aan besteden, zodat we als het goed is vijf à tien minuten overhouden voor vragen en discussie.

Inhoud, houding, stemming

Zoals ik al zei heb ik een interviewboek genaamd *Extreem in de klas* geschreven, over polarisatie en radicalisering in het middelbaar en beroepsonderwijs. Tijdens het maken van dat boek zijn er interviews met meer dan dertig leraren(opleiders), trainers en onderzoekers door mijn handen gegaan. Als ik daarvan iets heb geleerd, dan wel dat polarisatie ook een markt is, misschien zelfs een supermarkt, met heel wat verschillende perspectieven en bijbehorende methodieken in de schappen. En u wilt als consumenten op die markt een weloverwogen keuze kunnen maken.

Niet zozeer tijdens als wel na het schrijven van *Extreem in de klas* ben ik in al die benaderingen een rode draad gaan ontwaren. Net zoals je er bij het kopen van tandpasta op moet letten dat er in ieder geval fluoride in zit, denk ik dat benaderingen van polarisatie in ieder geval drie elementen bevatten of tenminste zouden moeten bevatten. Die drie elementen hebben betrekking op waar het in polarisatie op het niveau van het individu uiteindelijk om gaat: extreme overtuigingen. Nog preciezer, het gaat om de drie elementen waar overtuigingen als zodanig uit bestaan.

Voordat ik dat ga uitleggen moet ik u vertellen wat ik zelf onder 'polarisatie' versta. Juist omdat ik de beschikbare perspectieven van een afstandje wil kunnen bekijken, houd ik mijn eigen definitie zo voorlopig en simpel mogelijk: er is sprake van polarisatie als twee groepen tegenover elkaar staan, puur en alleen omdat lidmaatschap van de ene groep uitsluiting van de andere groep voorschrijft, en vice versa. De sleutelwoorden in mijn definitie zijn *lidmaatschap* en *uitsluiting*. Dat brengt me bij de titel van mijn boek, *Extreem in de klas*. Het 'extreem' in de titel verwijst in de eerste plaats naar extreme overtuigingen. In navolging van mijn definitie van polarisatie zou ik een 'extreme overtuiging' nu willen definiëren als elke

overtuiging die lidmaatschap van de ene groep als onvoorwaardelijk stelt, de uitsluiting van een andere groep als onvoorwaardelijk stelt, of beide; hetzij impliciet, hetzij expliciet.

Maar wat is dan een overtuiging? Zoals ik al zei denk ik dat er drie elementen of liever gezegd niveau's zijn te onderscheiden. Laten we beginnen met het meest voor de hand liggende: een overtuiging *gaat ergens over*, hij heeft een *inhoud*, bijvoorbeeld 'de smaak van Parodontax is vies', 'homoseksuele mannen en vrouwen mogen trouwen' of 'vlucht MH 17 is neergehaald met een BUK-raket van het Russische leger'. In deze zin is een overtuiging een 'taalding', met een knipoog naar Paulien Cornelissen. De vraag is nu of een overtuiging alleen maar een taalding is. Ik denk het niet. Als we namelijk de vraag willen beantwoorden waarom we van de ene inhoud wel en van de andere niet overtuigd zijn, kunnen we niet anders dan verwijzen naar andere inhouden. Maar kunnen we daarover niet precies dezelfde vraag stellen, en zo door tot in het oneindige? Het idee dat de overtuiging 'in' de inhoud zelf zou zitten is, kortom, absurd.

Is het niet zo dat we pas gaan begrijpen wat een overtuiging tot een overtuiging maakt als we die niet tot zijn pure inhoud herleiden, maar ook kijken naar *hoe ik me tot die inhoud verhoud?* Het lijkt inderdaad zo te zijn dat pure inhouden niet in het wild voorkomen, maar alleen in samenstellingen van de vorm 'ik... dat...', die in de filosofie 'propositionele attitudes' heten. Om een paar voorbeelden te geven: 'ik vind dat Parodontax vies smaakt', 'ik juich toe dat homoseksuele mannen en vrouwen mogen trouwen' of 'ik betwijfel dat vlucht MH 17 is neergehaald met een BUK-raket van het Russische leger'.

Naast inhoud vormt *houding* dus het tweede element van elke overtuiging. Eigenlijk zou ik zelfs houdingen in het meervoud moeten zeggen, omdat verreweg de meeste houdingen *gelaagd* zijn. Stel bijvoorbeeld dat 'ik goedkeur dat PVV en FvD tegen de motie voor steun aan de bevindingen van het internationaal onderzoeksteam inzake MH 17 hebben gestemd'. Die houding veronderstelt een aantal andere, ook al kunnen die geheel impliciet blijven, namelijk dat 'ik weet dat er een motie is ingediend' of dat 'ik zie dat PVV en FvD die niet steunen'; om nog te zwijgen van een houding als 'ik vind het goed dat het aan de rechter is om iets al dan niet voor onomstotelijk vastgesteld te verklaren', enzovoorts.

De gelaagdheid van houdingen maakt ons denken over overtuigingen flexibel, maar roept ook een nieuwe vraag op. Want als elke expliciete houding berust op een complex van steeds meer impliciete houdingen, hebben we dan niet weer met een oneindige regressie, een Matroesjka-effect, te maken? Zo stuiten we op een probleem van zowel theoretische als praktische aard: hoe kan 'ik' als eindig persoon me daartoe verhouden? Het onthutsend simpele antwoord is dat dat niet kan. Er is in principe en in feite een grens aan wat ik kan bevatten of waar ik me als rationeel subject met kritische afstand toe kan verhouden.

Aan de andere kant van die grens, die noodzakelijkerwijs vaag is omdat ik me er niet toe kan verhouden, is het filosofisch gesproken 'duister'. Wat zich daar afspeelt zie ik niet – anders zou ik me er wel toe verhouden. Nee, dit *doet* iets *met* mij, ik word erdoor *aangedaan*, ik *doe eraan mee*. De term die ik hiervoor zou willen gebruiken is *stemming*. Dat is het derde en krachtigste element van elke overtuiging. Waarom krachtig? Omdat stemming mij per definitie *te buiten* gaat; wat stemming met mij doet is altijd *te veel* voor mij. Dit is geen woordspelletje. Denkt u maar aan de welbekende 'onderbuik van de samenleving'. Heeft iemand die onderbuik ooit gezien? Nee. Maar wil dat zeggen dat niemand hem voelt? Het omgekeerde lijkt eerder het geval: hoe minder we die zogenaamde onderbuik zien, des te sterker hij iets met ons doet.

Laat ik samenvatten. Overtuigingen in het algemeen en extreme overtuigingen in het bijzonder bestaan uit drie elementen: inhoud, houding en stemming. De moraal van het verhaal is dat u deze elementen als criteria kunt gebruiken, zowel om uw vraag scherp te stellen als om het aanbod gericht te vergelijken, zodat u als consumenten op de polarisatiemarkt weet waar u op moet letten. Op welke elementen legt een bepaalde benadering van polarisatie de nadruk? Wat voor manier van begeleiden of ingrijpen volgt daaruit? En is dat wat u meent nodig te hebben?

Voorbeelden

Laten we een drietal voorbeelden uit *Extreem in de klas* bekijken. Het eerste voorbeeld ontleen ik aan Cok Bakker, hoogleraar Didactiek van levensbeschouwelijke vorming aan de Universiteit Utrecht. Hij stelt voor dat de school een 'morele gemeenschap' is waar, bovenop het wettelijk kader, afspraken gemaakt kunnen worden over hoe de leden van die gemeenschap met elkaar omgaan. Zo kunnen er afspraken worden gemaakt over grof taalgebruik, bijvoorbeeld een *zero tolerance* beleid. Wat ook deel van de afspraken kan uitmaken is wat Bakker 'grensoverschrijding' noemt. De teneur is dan dat je, aldus Bakker, zegt:

'Ik realiseer me dat ik een grens heb en ik zie dat jij die grens overschrijdt of andere grenzen hebt. Ik wil principieel mijn grens overschrijden om te horen waarom dit jouw grens is. Ik verwacht ook van jou dat jij jouw grenzen overschrijdt en dan moeten we er in dat gesprek maar achter komen waar jij jouw grenzen op baseert en ik de mijne. Als dat botst, waar botst het dan precies? En waar liggen onze opvattingen, andersom, in elkaars verlengde?' (p.55)

Welke elementen herkent u in dit voorbeeld? Zijn er elementen die u mist?

Het tweede voorbeeld komt uit het interview met Dieuwertje de Graaff, die destijds verbonden was aan Diversion, een commerciële bureau dat 'concrete oplossingen voor complexe maatschappelijke vraagstukken ontwikkelt'. Ze beschrijft daar, mede op grond van eigen ervaringen als docent in het voortgezet onderwijs, de angst die veel docenten hebben om politiek of sociaal beladen onderwerpen met leerlingen of studenten te bespreken en de vermijding van confrontaties die daarvan het gevolg is. Ook vertelt ze hoe kansloos het meestal is om met overtuigde leerlingen of studenten inhoudelijk over hun extreme overtuigingen in discussie te gaan. Daarover zegt De Graaff dan het volgende:

'Stel, je hebt een leerling die het plausibel vindt dat Israëliëse en Amerikaanse veiligheidsdiensten een aanslag ensceneren om moslims in een kwaad daglicht te stellen. Dat kun je betwisten tot je een ons weegt, maar je kunt ook vragen waarom dat scenario voor je leerling realistisch is. Wat maakt hij mee in zijn dagelijks leven, wat krijgt hij mee van de media waardoor hij denkt dat dit een plausibel verhaal is? Daarop aansturen levert een constructiever gesprek op dan alles uit de kast trekken om dat soort complotten te ontkrachten.' (pp.28-29)

Op welke elementen ligt in dit voorbeeld de nadruk? En zijn er elementen die u vindt ontbreken?

Als laatste voorbeeld wil ik kijken naar de benadering die Birgit Pfeifer voorstelt, inmiddels gepromoveerd op het onderzoek dat ze destijds deed naar de rol van existentiële processen in aanloop naar geweld op scholen met dodelijke afloop en andere radicaliseringsprocessen. Volgens Pfeifer is de bron van radicalisering vaak een existentiële crisis, met name een crisis van zingeving. Het aannemen van een extreem gedachtegoed of zelfs een ideologie moet die crisis bezweren, niet in de laatste plaats omdat extreme overtuigingen ogenschijnlijk heldere onderscheiden tussen zelf en ander, goed en kwaad betekenen. 'Wil je dat er iets gebeurt met de leerlingen,' zegt Pfeifer,

'dan moet je naar de pijn toe, naar de existentiële angsten. Dat vraagt van jou als onderwijsprofessional om meer dan alleen het beheersen van bepaalde gesprekstechnieken. Je moet in staat zijn die meningen en ideeën te exploreren en aandacht en ruimte te geven aan de onderstroom in zo'n klas. Daar zit heel veel emotie, overtuiging, normen en waarden in en dat vinden we eng. Niet gek, want onze eigen existentiële angsten worden net zo goed aangeboord.

Tegelijkertijd is deze onderstroom wel de potentie van zo'n klas. Dáár moet je het eigenlijk over hebben. Doe je dat niet, dan kan polarisatie, zo niet radicalisering, groeien. Als een complottheorie eenmaal wortel heeft geschoten, versterkt elke slechte ervaring met de 'ander' immers de existentiële angst, dus ook de ideologie.' (p.107)

Op welke elementen legt Pfeifer het accent? En welke elementen komen in haar perspectief minder naar voren?

Nu heeft u een aardig voorproefje gehad van hoe het model van inhoud, houding en stemming u kan helpen verschillende perspectieven te beoordelen. In verband met de tijd geef ik u het onderling vergelijken van deze drie voorbeelden mee als huiswerk. Ik wil het probleem polarisatie namelijk ook nog even op zijn kop zetten.

Informatiebombardement

We hebben zonder meer aangenomen dat extreme overtuigingen en polarisatie, in het bijzonder in klassen en op scholen, een probleem vormen. Voor alle duidelijkheid: ik ontken niet dat er een probleem is dat met polarisatie te maken heeft. Wel vraag ik me af of daarmee het laatste woord gezegd is. Bent u er als schooldirecteuren toe veroordeeld iets met polarisatie te doen? Moet u wel iets aan *polarisatie* doen? Hebben we eigenlijk wel goed begrepen wat polarisatie is? En waarom u en ik polarisatie als een probleem ervaren?

De reden dat ik mezelf deze dingen afvraag komt voort uit het model dat ik u net heb uitgelegd. Het gaat me in het bijzonder om het verschil tussen houding en stemming. Zoals ik al zei is stemming in zekere zin altijd te veel; stemming gaat mij als autonoom individu en rationeel subject te buiten. En toch is het zo dat ik me, binnen bepaalde vage grenzen, tot de dingen die op me afkomen kan en zal verhouden. Het teveel dat me als stemming iets doet wordt wel degelijk begrensd, gereduceerd of *gefilterd*. Het gaat er nu niet om hoe dat filter in theorie werkt en of daar neurowetenschappelijke evidentie voor bestaat. Het punt is eerder dat dit filter de oneindige complexiteit en genuanceerdheid die zo ongeveer de definitie van realiteit vormen *simplificeert*. Die oersimplificatie, zou ik met filosoof Henri Bergson willen zeggen, is onze waarneming. En voor zover onze waarneming als zodanig goed noch kwaad is, is ook simplificatie 'voorbij goed en kwaad'. Simplificatie is een gegeven, zo simpel is het. Zou het nu niet zo zijn dat ook onze waarneming van de politieke en sociale realiteit onderhevig is aan zulke simplificatie? Dat moet wel. Van onze naasten zien we de morele nuances en zijn we in staat tegenstrijdigheden te accepteren tussen wat ze zeggen en wat ze doen. Maar voorbij een zekere vage grens of horizon zien we slechts zwart en wit, goed en kwaad, vriend en vijand. Alleen spreken we dan niet van simplificatie, maar van polarisatie.

Polarisatie is net als simplificatie een gegeven, voorbij goed en kwaad. Met andere woorden: simplificatie is de kern van polarisatie, en polarisatie categorisch als probleem of slecht bestempelen is simplificatie. Dit betekent dat polarisatie als zodanig niet het probleem is. Het betekent ook dat polarisatie als zodanig bestrijden volstrekt zin- en kansloos is, tijdverspilling. Wanneer wordt polarisatie dan problematisch? Een voorlopig antwoord op die vraag heb ik al gegeven: polarisatie wordt problematisch als ze zelf wordt gesimplificeerd of liever gezegd *overgesimplificeerd*. Maar wat wil dat zeggen?

Polarisatie is om het bot te stellen geen probleem als de 'ander' waar mijn groep zich tegen afzet ver weg is. Polarisatie wordt pas problematisch als die ander net zo dichtbij is als mijn naaste, als ik dagelijks met hem te maken heb, als ik niet om hem heen kan. De paradox van polarisatie is dat we een naaste behandelen als iemand die onmetelijk ver weg is. Hoe kan dat? Simplificatie is, zoals ik zei, de keerzijde van een teveel. Zou het niet zo kunnen zijn dat de problematische polarisatie waar we het over hebben ten minste gedeeltelijk te verklaren is als een reactie op wat de Franse filosoof Paul Virilio het *informatiebombardement* noemt?

Dat lijkt op het eerste gezicht raar. Want hoe beter we geïnformeerd zijn, des te minder we simplificeren, toch? Maar het gaat niet zomaar om veel, laat staan betere informatie. Het gaat om een bombardement. We worden aangedaan door zo veel inhouden – en het zijn vaak inhouden over houdingen en stemmingen, complexe inhouden dus – en op zo'n hoge snelheid ofwel in zo weinig tijd dat simplificatie in het algemeen en polarisatie in het bijzonder daar een natuurlijke reactie op zijn, althans zouden zijn. Als dat zo is, is het dan niet het informatiebombardement dat polarisatie tot problematische proporties opblaast? En moeten we dan de praktische vraag niet verleggen naar hoe we iets aan dat bombardement kunnen doen, of althans hoe we daarmee om kunnen gaan, om de onwenselijke excessen van polarisatie tegen te gaan?

Wat het informatiebombardement in traditionele en nieuwe media zoals we dat vandaag kennen fataal maakt is de cocktail van complexiteit en snelheid. Nu zal ik concreet worden. Als het uw streven is problematische polarisatie in een sociale omgeving waarin complexiteit en diversiteit een feit zijn te beperken, en aangenomen dat u het informatiebombardement zelf niet of slechts gedeeltelijk aan banden kunt, wilt en mag leggen, dan kunt u proberen de informatietoever te *vertragen*. Hoe? Heel simpel: door vragen en vragen óver die vragen te stellen, om zo, met een bewuste inspanning, tegen onze natuurlijke simplificatie in allerlei inhouden uit te pakken. Vragen stellen in de klas, vragen stellen in de lerarenkamer, vragen stellen in de directie. Precies datgene wat we meestal irritant vinden, omdat we dóór willen. Precies datgene ook waarom de meeste mensen aan Socrates' erfgenamen een broertje dood hebben. En laat dat nu ook precies zijn waar ik met dit praatje een bescheiden demonstratie van heb willen geven.

Ter afronding wil ik nog iets benoemen dat eraan bij zou kunnen dragen dat we polarisatie als een probleem ervaren. Het informatiebombardement is vrij letterlijk een aanslag op onze cognitieve vermogens. Dat kunnen de meesten van ons niet de hele tijd aan. Het is vermoeiend, put ons uit. Die cognitieve vermoeidheid en uitputting worden door verscheidene sociale en politieke denkers in verband gebracht met burnout en depressie, ernstige psychische stoornissen dus. Ik denk dat daar een kern van waarheid in zit en dat u zich daar zorgen om moet maken, niet alleen voor uw leerlingen en studenten, maar ook en misschien nog wel meer voor uw leraren en docenten. En ik wil er niet aan voorbij gaan dat het informatiebombardement ook u waarschijnlijk niet in de koude kleren gaat zitten. Tegen u wil ik daarom zeggen: dat bombardement en die vermoeidheid zijn geen verschijnselen die zogenaamd toevallig naast problematische polarisatie voorkomen. Nee: als u de vraag wat u aan polarisatie kunt doen serieus neemt, dan zou ik als ik u was de vragen naar het informatiebombardement en cognitieve uitputting even serieus willen stellen. Want die drie zijn, als u het mij vraagt, innig met elkaar verweven.

Daarom wil ik afsluiten met een eenvoudige en bovendien goedkope suggestie: zou u geen ouderwetse leesgroep met en voor uw lerarenkorps willen beginnen? Om met z'n allen een boek dat deze verschijnselen in vraag stelt en onderzoekt samen te bespreken? De vragen waar uw docenten, zo niet u zelf, mee zitten aan de hand van het gesprek dat over zo'n boek ontstaat uit te pakken? Natuurlijk gaat daar tijd, zelfs veel tijd in zitten. U kunt ook niet anders dan daar de tijd voor nemen, anders is er van vertraging geen sprake. Misschien wilt u er om dat gesprek te begeleiden iemand bijhalen die van boeken lezen en vertraging zijn vak heeft gemaakt. Daar is tenslotte ook een markt voor.

Mark Leegsma
Anti-Abstractie
06 33042088
mark@anti-abstractie.nl